

KULTURENS AVSTICKARE I SKOGEN

En handbok för kulturell hållbarhet i skogarna

Kulturens avstickare i skogen –
en handbok för kulturell hållbarhet i skogarna

© Skogsbrukets utvecklingscentral Tapio 2010

Pekka Virtanen, Airi Matila, Maria Lindén

Pärbilder

Simo Virtanen

Layout

Katja Tiilikka

Publicerat på internet i april 2010.

Sammandrag av handboken Kulttuuripolkuja Mäntsälän metsiin

Tillgänglig på <http://www.metsavastaa.net/raportit> samt <http://www.tapio.fi/verkkojulkaisut>

URN: ISBN 978-952-5694-51-2

Rekommenderad källhänvisning:

Virtanen, P. Matila, A. & Lindén, M. 2010. Kulturens avstickare i skogen - en handbok för kulturell hållbarhet i skogarna

KULTURENS AVSTICKARE I SKOGEN

En handbok för kulturell hållbarhet i skogarna

Innehåll

Förord	4
Mytiska spår av stenåldern	5
Viktiga historiska milstolpar	6
Viltet – skogens säd	7
Torp och herrgårdar	8
Från självhushållning mot sågindustri	9
Skogsvård och kulturlandskapet	10
Efter kriget	11
Framtidens träd	13
Litteratur	14
Andra böcker om Mäntsälä	14

Förord

Kulturen förändras i olika takt runt om i världen. De gör också avstickare med lokala inslag. I Finland lärde vi oss att tillverka järn för 2 500 år sedan. Det här var 500 år senare än i Europas kärnområden. Idag kan man köra ut en avverkningsmaskin från Finland till alla världens hörn på några veckor. Nya innovationer verkar ha lånats som sådana men både know-how, arbetsredskap och berättelser har alltid också sin lokala prägel.

Genom att se på det förgångna lär vi oss att förstå vår samtid och det ger oss också en grund för framtiden. Skogarna betraktas i den här publikationen ur ett 8 000 år långt perspektiv.

Den här publikationen är en del av kartläggningen av kulturobjekten i skogarna i Mäntsälä. Tapio, TTS research och RMK:s gemensamma projekt "Forest heritage developer in joint cultural area" -projektet är delfinansierat av EU:s Central Baltic Interreg IV A-program.

SIMO VIRTANEN

I kärnan av skofabrikernas läster finns träet.

Vid förra sekelskiftet präglades många av våra socknar av pyrande kolmilor. Den skarpa doften av rök som bildas då trä och jord brinner, bredde ut sig över vidsträckt område. En lyckad kolbränning betydde på den tiden att det fanns goda möjligheter att försörja sig den kommande vintern. Kolen säkrade det dagliga levebrödet och gav en utkomst för många. Arbetet gjordes utgående från de egna kunskaperna och med stöd av traditioner. Området där utkomsten skulle hittas var snävt. Idag växer det fullvuxna träd på de områden som då var platser för kolmilor. Men det behövs bara ett litet stick med spaden i marken för att blotta ett lager av kol. När man ser på de här lämningarna känns det som om det i det här spadtaget finns en bit av historien från den vardag som den vanliga människan levde i förr. Inte ens på ett århundrade har historien försvunnit ur skogsmarken. På samma sätt hittar vi runt om oss tecken på det arbete som gångna generationer har utfört. Om vi bara öppnar våra ögon och intresserar oss för de här tecknen finns de kvar att beskåda. XI,13.

Mytiska spår av stenåldern

Den tidiga människan som livnärde sig på att samla och jaga lämnade också sina spår. Stenrösen och stenyxor som bevarats samt stenstäd är ett uttryck för den över 8 000 år gamla kulturhistorian på området. På stenåldern användes mycket trä och andra naturmaterial. Eftersom naturmaterialen bryts ned finns de inte bevarade idag.

Ännu på 1800-talet kunde en upphittad stenyxa tolkas som ett mytiskt föremål, en talisman som ansågs ha uppstått vid ett blixtnedslag. Gömd i stenfoten på ett hus skulle den skydda invånarna mot olyckor. Idag kan många av oss identifiera ett stenåldersföremål om vi hittar ett, men en konstig dæld i skogen, en kvartsgruva eller en konstig stenhög kanske förbigår vår uppmärksamhet.

SIMO VIRTANEN

Torpet vid Sepänmäki hantverkarmuseum är en av Mäntsäläs äldsta träbyggnader.

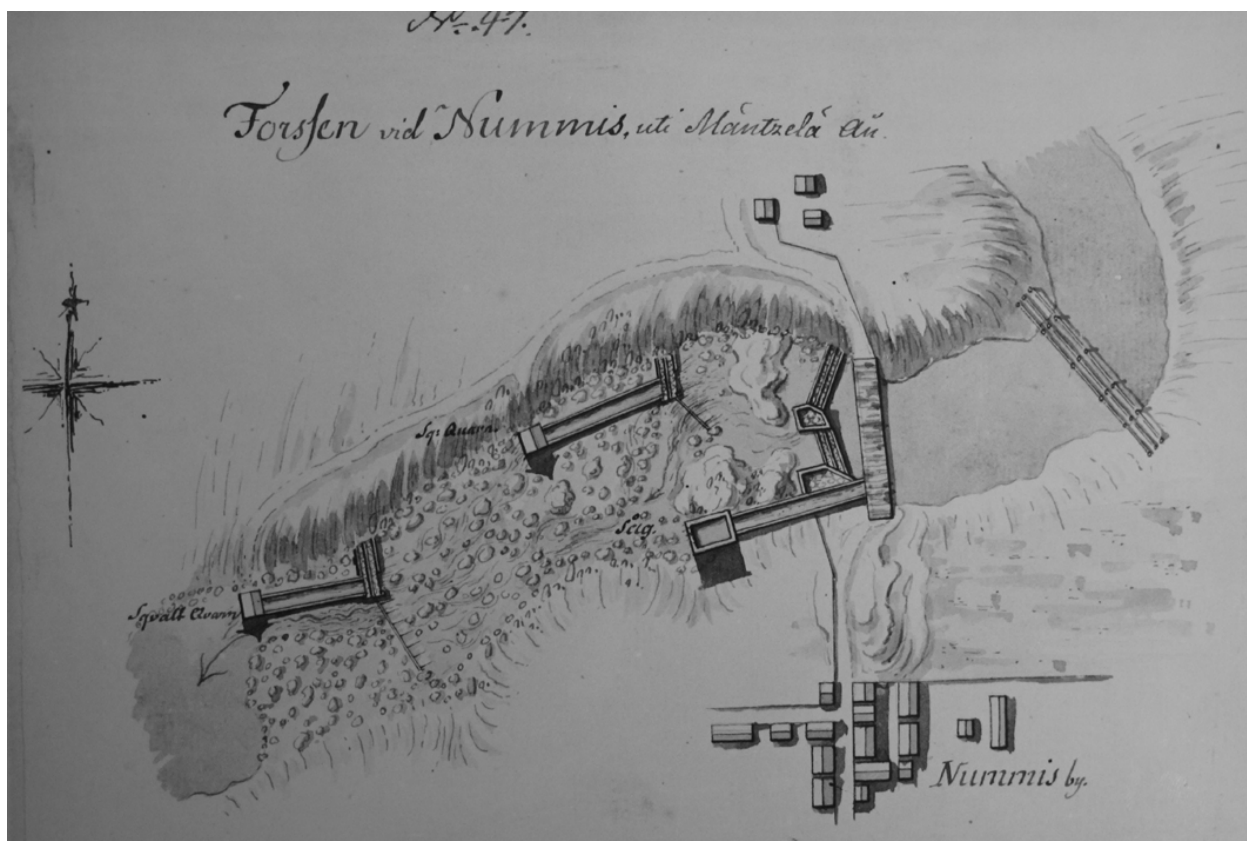
Viktiga historiska milstolpar

Genom tiderna har vi vänt oss till skogen. Hus och byar har i urminnes tider använt sig av sina närskogar. Skogarna har utnyttjats genom samägande eller gemensamma överenskommelser. Områden där man hade rätt att idka svedjebruk och jakt kunde också finnas längre ifrån den egna boplatsen. I början fanns det gott om mark men småningom började nya invånare, växande grannområden, olika användningsformer av skogen, svedjebruket, åkerröjningen och kronans samt kyrkans krav att stå i konflikt med varandra.

Boningshusen med sina rökar och svedjebruket var de mest synliga tecknen på användningen av skogen. Byggnaderna förnyades efter behov och möjligheter.

Friska stockar återanvändes och de sämsta brändes upp eller lämnades kvar att ruttna på marken. Trävirket som sköttes på rätt sätt kunde hålla länge.

Människornas och boskapens färdleder i skogarna var till att börja med små stigar där det till och med var svårt att ta sig fram med kärra. Längs samma sträckningar byggdes sedan nya vägavsnitt som till slut kunde bära till och med fordon. Många av de vägsträckningar som idag löper invid ett öppet åkerlandskap har ursprungligen utvecklats utgående från en liten knappt synlig skogsstig. Landsvägssträckningar kräver större planering för att inte tala om de moderna motorvägarna.

Gamla kartor kan vara ett bra hjälpmedel då man söker efter tecken i terrängen efter till exempel sågarna vid Nummis forsar. Karta ritad av G. W. Ladaun från år 1782. Krigsarkivet, Stockholm.

Viltet – skogens säd

Jakten har haft en stor betydelse för ekonomin bland de första bosättarna. Genom svedjebruket blev livsformen bland samlar- och jaktfolket mera stationärt. Samtidigt krävde det också en större arbetsinsats och tiofalt större skogsareal jämfört med den senare åkerodlingen. Svedjebruket var trots allt under sin tid ett förnuftigt sätt att använda skogen. Säd och rovor växte bra i näringen från den svedda veden.

Då 1900-talet närmade sig tog skogsarealen som svedjebruket behövde småningom slut. Av samma orsaker hade statsmakten länge förhållit sig negativt till den här odlingsformen. På många håll idkades svedjebbruk ännu under de första decennierna av 1900-talet men det utgjorde då ett förstadium till åkerodlingen. Åkerodlingen i sig hade en bestående inverkan på skogarnas kulturlandskap. De nya fälten röjdes ju upp just i skogsmark.

Skogen höll boskapen i rörelse och gav den näring. Det var inte oproblematiskt att kor, hästar och annan

boskap rörde sig i skogarna. Plantor och unga kvistar blev uppätta av boskapen. Av den här anledningen ville de besuttna husägarna ogärna låta den obesuttna befolkningens boskap beta i deras skogar. På 1800-talet rörde det sig ännu rikligt med varg och björn i skogarna. Djuren måste vallas och vårdas för att rovdjuren skulle hållas borta från boskapen.

Kvistar av lövträd samlades in till vintern speciellt åt fåren. Boskapens spillning hade en stor betydelse som ersättare för den näring som försvunnit då skogen brändes ned. Spillningen togs noggrant till vara under vintern och blandades med barrträdsströ. På vårvintern breddes spillningen ut på åkern tillsammans med lera.

Både blåbär och lingon plockades i skogarna i hela Finland. Svamparna har inte varit en lika naturlig del av födan i västra Finland som i östra delarna av landet. Upplysningsverksamheten om svampar och inflyttningen österifrån ändrade småningom den lokala matkulturen också i landets västliga delar.

MÄNTSÄLÄ KOMMUNS BILDARKIV: VILJAMAA

Skogsbetet var viktigt för forna tiders djurhållning.

Torp och herrgårdar

Under århundradenas lopp uppkom nya gårdar och andra blev öde. Ägoförhållandena skiftade och det skedde förändringar i rätten att använda skogarna. I bakgrunden fanns krigen, nedgången i förmågan att betala skatt, problem med arvsskiften, nödår, storskiftet samt försäljningar och tvångsinlösningar av gårdar. Skillnaderna mellan de som ägde jord och skog och den obesuttna befolkningen var stor.

Ännu i början av 1900-talet var det allmänt med konflikter mellan de olika formerna av att utnyttja skogarna lokalt. Då började också torparfrågan bli ett verkligt problem. Vid sidan av användningen av skogen till eget bruk hade det uppstått ett industriellt behov av trävaror som vid samma tid antog helt nya dimensioner.

I Finland uppstod från och med början av 1600-talet en stark herrgårdskultur. Samtidigt skedde förändringar i ägoförhållanden och i ekonomin men man klarade sig också under sämre tider. Ständerfolket levde ett tryggare liv än den fattiga allmogen. Speciellt stora var skillnaden mellan de torpare som var inhyrda och de obesuttnas omständigheter.

Torparen betalade sin hyra i dagsverken. I början av 1900-talet bestod ett dagsverke av 13 arbetstimmar. Då man räknar med resetiden blev det inte många timmar kvar av dagen för torpets egna arbeten. På ett större torp var plikten att utföra dagsverken tre dagar i veckan och utöver detta 30 separata hjälparbetsdagar.

Alikartanos nya karaktärsbyggnad byggdes år 1805 och fungerar idag som museum.

Markägaren och torparen kom överens om hur dagsverkena skulle skötas. I allmänhet begränsades rätten att använda skogen till husbehovet för hyrestagaren med familj. Utöver virke för husbehov och brännved kunde avtalet omfatta rätten att svedjebränna eller röja åker, hålla skogsbete, jaga, ta barrtäckt och utföra lövtäckt samt att sälja brännved och kol.

Torparnas ställning skärptes i början av 1900-talet och torparfrågan var en delorsak till inbördeskriget. Lagen om befrielsen av torparna trädde i kraft år 1918. I och med lagen kunde tropen lösa in sina gårdar. Ett torp som inlöstes kunde ha upp till 20 hektar skogsmark och ungefär hälften mindre odlingsbar mark.

Herrgårdarna hade en ekonomisk rörelsefrihet som möjliggjorde utbildning, resor, finansieringsarrangemang och företagsverksamhet. Därför infördes många nymodigheter via de större gårdarna. På det här sättet ersatte till exempel potatisen svedjerovan på de breda folklagrens matbord.

För det första: De får ta så mycket jord de vill och så mycket det finns till åker och äng samt ta material till byggnader och trävaror för eget bruk, till gårdsgårdar och gödsel samt brännved från den gemensamma skogen. De får också varje år bryta tusen kärvar med löv på villkoret att de samlar ihop slanorna från både löv- och barrveden. Om de inte använder dessa själv får gården ta dem till sitt eget bruk.

För det andra: De träd som fälles för att röja åker och äng får de hålla själv. Det virke de inte behöver själva får de också sälja men i övrigt är det förbjudet att sälja all slags skogs- och djurföda.

För det fjärde: Torpets boskap får beta i gårdens gemensamma skog.

Kontraktsbrev för torp från år 1883, XVI, 7-8

Från självhushållning mot sågindustri

De breda folklagrens sätt att använda sig av skogen har ofta kallats för skogsskövling, sorglös exploatering av skogen eller utsugning av skogen. Svedjebränning, anskaffning av byggnads- och husbehovsvirke, brännved, skogsbete och annan folklig skogsanvändning var på sin tid helt acceptabla sätt att använda skogen.

Staten strävade efter att styra sina undersåtar mot sådana sätt att använda skogen som ur statens synvinkel var viktiga. Det här ledde till konflikter men också de lokala omständigheterna hade betydelse. Det uppstod till exempel problem i ägoförhållandena inom byarnas gemensamma skogar och i skogar som var gemensamma mellan byarna: Än svedjade någon över gränsen och än tog någon för mycket virke ur skogen. Ett trätoämne var också var den obesuttna befolkningen skulle få hålla sin boskap. Dåtidens problem var vardagliga saker på samma sätt som problemen inom väglagen idag hör till vardagen.

Under storskiftet på 1700- och 1800-talet samlades de otaliga åkerremorna som fanns utspridda tillsammans med andra markområden till mera enhetliga områden. Var och en fick en egen liten remsa av den gemensamma skogen och ägarna fick större beslutanderätt till de marker de ägde.

Från och med 1600-talet sörjde kronan för att skogarna skulle räcka till. Skälet för oron berodde främst på järnbrukens väldiga behov av virke. Det här syntes tydligt på de finländska bruksorterna. De

SIMO VIRTANEN

Virket väntar på transport vid vägen.

huvudsakliga produktionsområdena för järn fanns i Sverige men kronans tankar om att skogen höll på att ta slut speglade sig också till Finland.

I många skogar ser vi ännu i dagens avverkningar spår av de forna kolmilorna. En del av deras produktion gick åt till brukens behov men också bysmedarna behövde träkol.

Mängden trävaror som sågades till försäljning, antingen för hand eller med vattenkraft, ökade i jämn takt med början från 1700-talet. Vid sidan av vattenkraften började sågarna i slutet av 1800-talet parallellt använda också ånga och senare elektricitet som drivkraft.

Sågvirket flottades också längs åarna till sågar utanför den egna socknen.

SIMO VIRTANEN

Fördämningarna vid forsen i Nummi vittnar om forntida livlig sågverksamhet.

Skogsvård och kulturlandskapet

Skogsvården började bli ett allmänt ämne för oro under 1800-talet. Först gällde oron de statliga skogarna och senare också privatskogarna. De traditionella sätten att använda skogen kolliderade allt oftare med industrins virkesanskaffning. Samtidigt var man också orolig för hur utkomstmöjligheterna skulle tryggas för hemindustrin och landsbyggsnäringarna i allmänhet.

Rådgivarna vid skogsbruksföreningarna fäste uppmärksamhet till exempel vid "förnuftigt husbehovshygge", skogsvårdarnas och uppköparnas förhållande samt tryggandet av nationalegendomen genom skogsvård. Också virkespriserna följdes upp. År 1908 beklagade sig en rådgivare över det låga pris som uppköparen betalade för rundvirke och ved.

Den traditionella skogsanvändningen lovprisades och ansågs vara förnuftig: träet som användes till gårdesgårdar och hösnesar gallrade skogen på ett lämpligt sätt.

I skogslandskapet har det skett mångahanda förändringar som uppstått på grund av träekonomin inverkan. Hit hör kalavverkningar, dikningar, plantskogsskötsel, skogsbilvägar, markberedning, gödsling och skogsodling. Samtidigt påverkas skogarna av den stora förändringsprocess som pågår i vårt kulturlandskap. Hit hör grustäkter, byggandet av vägar och järnvägar, ellinjer, gasledningar och annat byggande. Samtidigt har natur- och miljöskyddet blivit en väsentlig del av miljöförvaltningen.

SIMO VIRTANEN

Natur- och miljövården har blivit en väsentlig del av skogsbrukets miljöarbete.

Efter kriget

Före krigsåren hade det uppstått många nya självständiga gårdar och många småbruk hade fått tilläggsjord. Efter krigsåren grundades det ännu med stöd av jordanskaffningslagen många nya gårdar. Gårdarna kunde sälja virke från sina skogar men de minsta bosatta småbruken hade bara skog så att det räckte till husbehov. Vid 1960-talets intåg hade en stor del av småbruken i Finland uppstått som en följd av statens bosättningsverksamhet.

Skogen hade varit en viktig del av både de gamla och de nyare gårdarnas utkomst allt från självhushållningens tider fram till tiden för virkesförsäljning och förvärvsarbete. Jord- och skogsbruket genomgick en effektivisering. Det behövdes inte längre arbetskraft i samma utsträckning på åkrar, i skogarna eller inom flottningen. Nätverket av skogsbilvägar gjorde det möjligt för virkesbilarna att komma ut i skogarna där skördare och skotare hade samlat ihop virket till travar.

På Linnais och Kassila herrgårdar fick karelarna tillfälligt husrum i förplägningsmännens bostäder. Senare utbröt man jord och skog åt dem från gårdens marker. De røjde upp sina husplatser mitt i urskogen med stor strävan och mycket flit. De byggde vackra hem och födde upp både kor och hästar. De slog gräset längs vägrenen och vallade sina kor i en rad längs vägrenen. XV, 24.

MÄNTSÄLÄ KOMMUNS BILDARKIV/P. AVOMERIS SAMLING

Skickliga hantverkare specialiserade sig och tillverkade till exempel takpärtor som hemindustriprodukter.

De gav upp jord som dög till att röjas upp från skogen i urskogen i Valtinummi, långt borta bortom alla förbindelser. Røj upp mera åker. Ni ska få en belöning. Så lurades de män som tröttats av kriget att bygga upp och röja åker för hand. Med hjälp av en häst blev det till en ungefär en hektars åker. Havren växte manshög men förblev grön. Potatisen blev liten. Det ända som trivdes var höet. Ormar krälade i gräset. Höet kunde sedan bärgas och lagras i ladan som hade rests vid åkerkanten. Höet kunde ändå inte transporteras åt korna eftersom det inte fanns någon väg. Man fick helt enkelt inte hem höet. Idag växer det en ungefär 30-årig granskog på dessa åkrar. Ladan har rivits. Också hos oss omringar granarna glupskt det här "fornminnet". XV, 48.

SIMO VIRTANEN

Försäljning av träprodukter vid torparmarknaden i Mäntsälä.

Framtidens träd

Vid sidan av granskningen av skogens ekonomiska och ekologiska aspekter uppstår ett kulturellt perspektiv. Kultur betyder inte bara gamla forna traditioner (kultur), konstens pärlor (höggkultur) eller traditioner som avviker från det vardagliga.

Kulturens öga granskar skogen som en helhet och som en del av den föränderliga tankeverksamheten och verksamheten hos människan. Det vi gör idag är en del av det förgångna. I bakgrunden finns hela den inlärningshistoria som människor delar med varandra och utnyttjar som sin know-how. Människan tolkar, tillämpar och skapar nytt men ibland glömmer vi också bort det vi lärt oss och misslyckas. Genom den här dynamiska kontinuiteten är det gamla inte gammalt och det nya inte heller nytt.

Det har skett många förändringar inom skogs- och träbranschen. På många orter har industrin avvecklats och tändsticks-, rull- och pappersindustrin har försvunnit. Skogsarbetet har övergått till att skötas med maskiner och timrets flödesriktningar har förändrats. Samtidigt betraktas skogarna på ett nytt och förhoppningsvis mera flerformigt sätt.

Förändringarna väcker också frågor. Kunde tändsticksfabriken ha haft förutsättningar att fortsätta? Varför utvecklades inte svarv- och snickarverkstadsverksamheten för hundra år sedan till en framgång lik IKEA? Kan de starka traditionerna inom träbranschen utgöra ett exempel och kan det vid sidan av de nuvarande aktörerna uppstå nya skogs- eller träföretag utgående från de här traditionerna eller från helt nya utgångspunkter? Hurdant kultur- och företagsklimat sporrar idag till ett verkligt mångbruk av skogen lokalt?

SIMO VIRTANEN

Husbyggnadsindustrin kommer också i framtiden att använda sig av olika träprodukter.

Litteratur

Citaten hänvisar till Mäntsälä Seuras serie hembygdsböcker I–XVII:

X Peräjälkee kymmenes (1991).

XI Tuli yhrestoist (1993).

XV Ei lisä pahaa tee (2002).

XVI Vähäsen vilmehtii (2005).

Andra böcker om Mäntsälä

Martti Blåfield, Heikki Hyvönen och Irma Lounatvuori: Alikartano-Frugård, en handbok (1998).

Martti Blåfield (red.): Mäntsälä 400 vuotta (1985).

Martti Blåfield och Terttu Heikkilä: Mäntsälän Saaren kartano (1990).

Olli Elo och Martti Blåfield: Saukon ja liito-oravan jäljillä (1999).

Mäntsälän historia I–III (1991-1997).

Mäntsälän metsänhoitoyhdistys 1935-1985 (1985).

Anneli Peltomäki: Tapahtumia Sääksjärven kylän historiassa (1987).

Anna-Liisa Salminen (red.): Punaista ja valkoista arkea. Texter av Elmeri Tuominen (2008).

Osmo Viljanen: Käsityöläisten työtavat Mäntsälässä. En hembygdsstudie.

Osmo Viljanen: Mäntsäläläisen maatilan vuotuistyöt (1988).